

знайти сили для того, щоб здобути свою власну роль як приватної добровільної асоціації й визнати, що це не суперечить її ролі як носія вищих цінностей суспільства” [Беллах Р. Социология религии // Американская социология: перспективы, проблемы, методы.– М., 1972. – С. 276-277].

10. Рецепція майбуття як різновид релігійного досвіду і спосіб трансформації свідомості віруючих людей

Ще не так давно у вітчизняному релігієзнавстві визначення релігії як “відображення дійсності в ілюзорно-фантастичних образах, уявленнях, поняттях” в свідомості віруючої людини сприймалося як один із найвагоміших аргументів наукового атеїзму у його антирелігійній боротьбі [Атеистический словарь / Под ред. М.П.Новикова. – М., 1983. – С.420]. Близькість за звучанням понять “фантазія” та “фанатизм” (хоча й абсолютно несумісних за семантикою) робили цей аргумент, як здавалося, невідпорним у боротьбі з релігією, оскільки будь-який віруючий міг підпасти під вбивчу характеристику категорії “релігійного фанатизму”, що перетворювало його в якусь невинуватим відсталу нікчему порівняно із людиною, що має розвинутий науковий світогляд.

Між тим здатність фантазувати, без якої неможливим є формування чіткого психічного образу майбуття, є якраз найважливішою рисою людини, на яку вказував зокрема Дж.Віко і яку вважав головною психологічною підставою її соціокультурної творчості. Рецепція майбуття, що вибудовується у вигляді різних проєктів, картин та передбачень, може розглядатися як особливий, до того ж, дуже важливий вид релігійного досвіду людини, адже зумовлює глибокі і яскраві внутрішні переживання віруючої людини, формує її передчуття і сподівання, заряджає позитивною енергією на конструктивну внутрішню роботу, вселяє надію на покращення за послух або ж страх бути покараною за якісь неподобства власної поведінки. Звісна річ, ці заряджені емоційно переживання впливають на усю психічну організацію віруючих людей, призводячи до важливих з точки зору соціального буття трансформацій їхньої свідомості.

Здатність заглядати у майбутнє, формувати в душі своїй його образ має виключно важливе значення для буття людини і суспільства. Це добре розуміли вже в початковий період виникнення розвинутих релігійно-філософських вчень про людину і суспільство. Не випадково в давні часи існували практики гадання, а особливою пошаною користувалися ясновидці, тлумачі снів, пророки. Цицерон навіть написав трактат з такої науки, як дивінація, тобто божественної науки про різні духовні практики передбачення майбутнього.

Цю особливу здатність людської психіки набувати стану готовності при очікуванні певних подій з успіхом використовували служителі культу,

формуючи в душах вірних особливий стан відкритості Богові, формуючи позитивну установку до сприйняття вищих ідей і підкорення їм своїх думок і вчинків. Значною мірою цього можна було досягти, створюючи через космогонічні та есхатологічні частини віровчення яскраві картини і образи майбутніх подій як реалізації Божого задуму в реальному земному житті. Одним із важливих спрямувань духу Святого Письма є намагання створити атмосферу урочистості, благоговіння у сподіванні на величні події, або ж навпаки - на тяжкі покарання Всевишнього у разі невиконання приписів. Тут ми знаходимо сотеріологічні моменти, пов'язані з очікуванням на прихід спасителя людства – Месії як “помазаника Божого”. Ідея приходу Месії справляла потужний творчий вплив на різноманітні аспекти психічного життя давніх іудеїв, актуалізувала прихід в мовну культуру нової термінології, зокрема для позначення таких важливих для соціального життя понять, як “царство земне” і “царство боже”, “церква” і “держава”, що виступають прообразом демократичних держав, заснованих на началах християнської моралі та римського права.

Мова ж, як відомо, є важливим інструментом формування світогляду. В Старому Завіті, як і в Новому, знаходимо також есхатологічні пророцтва, що мають уводити душі людей в стан очікування на Суд Божий в кінці світу і вимагають від них належної поведінки. Ідея “Другого Пришестя” – це очікувана подія майбутнього повернення Ісуса Христа у славі, що утвердив своє Царство, засудив своїх ворогів і винагородив істинно віруючих. Представники раннього християнства були впевнені у скорому другому пришесті. Характерно, що прихильники адвентизму вважали, що воно може статися в будь-який момент, а тому істинно віруючий має бути постійно готовим до нього. На одній ювілейній урочистості Церкви АСД України керівник Української Асоціації релігієзнавців А.Колодний побажав, щоб ми зустрілися для відзначення події через десять років. Реагуючи на це Президент Церкви В.Крупський сказав, що цього не буде, бо ж до того часу відбудеться друге пришестя Спасителя. Подібна настанова очікування пришестя, зрозуміло, вимагає від віруючої в це людини постійного пильнування за станом власної душі, тобто самоаналізу, самооцінки і самоконтролю засобами релігійної духовності.

Прикметно, що стиль повчання чи пророцтва побудований при цьому в такий спосіб, щоб створити особливу атмосферу урочистості і святості, – великої значимості очікуваної події для життя людини чи цілого людства, тобто викликати потужний стимулюючий вплив на все її внутрішнє душевне життя. Ось чому такі найбільш поціновувані християнством чесноти, як віра, надія і любов є зарядженими на стимуляцію людської активності у їх прагненнях внутрішньо змінюватися згідно з ідеалами добра, істини і краси, джерелом яких є божественний розум.

Цілком зрозуміло, що стимуляція свідомості “образами майбуття” покликана глибоко перетворювати особистість віруючої людини, адже під їх впливами внутрішній світ людини зазнає трансформацій, що визначається в

специфічних формах мислення та соціально детермінованої поведінки. Важливо, що ідеали і образи майбуття переоцінюють всі цінності поточного людського життя, надають йому справжнього сенсу, дають змогу краще розбиратися в інших людях, відрізняючи серед них тих, хто належить до “града земного”, а хто до “града Божого”, а відтак дають людині добру науку про розрізнення пророків і лжепророків, зрозуміло, що й визначитися з тим, за якими лідерами слід йти і яких слід слухатися.

Філософія екзистенціалізму, розрізняючи поняття справжнього і несправжнього буття, перше чітко пов’язує з модусом майбутнього часу, із здатністю людини “забігати наперед”, бачити перспективу розвитку. Особливо багато зробив в цьому напрямі М.Гайдеггер, який одним із найважливіших екзистенціалів своєї філософії вважав турботу, як “забігання наперед”. Модус майбутнього часу від трактує як “проект, що “постійно на нас впливає” [Цит. за: Современная буржуазная философия. – М., 1978. – С.298]. Цей вплив на нашу душу “проекту” майбутнього для Гайдеггера є безумовною цінністю людського буття. “Людське буття – це буття, що проектує саме себе, тобто завжди у щось більше, ніж воно є у даний момент” [Там само. – С. 296]. Важливо зазначити, що образ майбуття через свою емоційну насиченість є досить сильним подразником (стимулом) для душевних порухів віруючих людей, енергія якого здатна переходити в факти реальних вчинків людини. Ось чому релігійний досвід рецепції майбуття є важливим для розбудови української незалежної національно-демократичної держави, оскільки націє- та державотворення завжди пов’язане із зазіранням у далеку перспективу, із втіленням національної ідеї як “соціального проекту” в реальне життя.

Але ще в добу раннього Середньовіччя Августин Аврелій, намагаючись розібратися у механізмах впливу віри, Божої волі на душі людей, представник західної патристики вибудовує теорію внутрішнього сприйняття часу людиною, виділяючи три його форми – минуле, сучасне, майбутнє. “Оці три види часу існують в нашій душі і в ніякому іншому місці я їх не бачу: сучасне минулого це пам’ять; сучасне сучасного – його безпосереднє споглядання; сучасне майбутнього – його очікування” [Августин Аврелій. Исповедь. – М., 1992. – С.170]. Це означає, що для життя людей, суспільства в цілому дуже важливо вибудовувати прекрасний образ майбуття в своїх душах, перш ніж втілювати його в дійсність.

Протягом тривалого часу український народ не міг розбудувати міцну незалежну демократичну державу, яка б була захищена своїми свідомими громадянами, а водночас могла захистити їх самих від зовнішньої агресії. Цілком можливо, що маємо тут проблеми тому, що не спромоглися спочатку побудувати її прекрасний “проект” в своїх душах. Не маємо й досі чітко визначеної національної ідеї, а модус нинішнього часу для нас має більш важливе значення, ніж модус майбутнього, ось чому загрузаємо в дріб’язкових проблемах сучасності, ставлячи їх для виживання понад усе замість того, щоб зазірати у майбутнє, мріяти, фантазувати, вибудовувати

спочатку “Храм України” в своїх душах. “Перший проект” майбуття вже реалізовано і Україна стала незалежною державою. Але “другий проект” ще слід створити, – виміряти, обміркувати його, щоб він почав “постійно впливати на наші душі”, заряджаючи їх потужною енергією й перетворюючи нас самих для звитяжної роботи і жертвовної роботи в заради власної держави.

Важливість стану душі, спричинюваного рефлексією образу майбуття, що конструюється самою душею, має суто психологічне обґрунтування. Спеціальні психологічні дослідження показали, що наявність (відсутність) та інтенсивність очікування є важливим показником значимості події. “В певному сенсі саме очікування події виступає безпосередньою детермінацією діяльності” [Проблемы психологии личности. – М., 1982. – С.238]. Характерно, що цей принцип діє на всіх рівнях психічної організації індивіда і стосується усіх психічних процесів, себто рецепторних, мислительних, мотиваційних тощо. Це підтверджують досліди російського фізіолога І.П.Павлова з формування умовних рефлексів, а також теорія і практика біхевіоризму у справі виховання підростаючого покоління. Відтак були виявлені певні закономірності сприйняття особистістю виховних дій наставника, що прямо залежать від характеру їх очікування. Зокрема було виявлено, що ті чи інші способи впливу на особистість вихованця не повинні бути надто рідкими, адже вони виявляються несподіваними і не створюють стану очікування як внутрішнього стимулу. Водночас ці дії не повинні бути й надто частими, позаяк людина адаптується до них емоційно й перестає очікувати. Характерно, що всі ці психологічні закономірності так чи інакше враховували священнослужителі при роботі з мирянами задовго до того, як вони були відкриті наукою про психічну діяльність людини.

Слід звернути увагу на те, що, будучи потужно насиченим емоційно, психічний образ майбуття справляє творчий вплив на волю віруючих людей, без досягнення певних станів і характеристик якої унеможлиблюється внутрішня робота індивіда задля власного самовдосконалення, – “перемоги над собою”. Людина із сильним характером має добре розвинуті морально-вольові якості, ось чому вона найповніше втілює в собі громадянські ідеали і є особою соціально активною, готовою як творити основи демократичного суспільства, так і самій підкорятися їм. В вольовому акті пригнічуються поточні емоції, які можуть заважати людині свідомо і послідовно планувати та вибудовувати свій життєвий шлях. Контролюючи власні емоції, людина отримує владу над собою, яка є не менш важливим фактором її успішного життя, ніж влада над іншими людьми. По суті, людина, як істота, що здатна ставити перед собою розумні цілі, підкорює різноманіття проявів свого внутрішнього життя розумній меті і зусиллями волі долає ті труднощі і перешкоди, які виникають на шляху її досягнення. “Істинно вольовим процесом увага стає лише тоді, коли вона довільно супроводжується чітким уявленням певної мети” [Басов М.Я. Воля как предмет функциональной психологии. – Петербург, 1922. – С. 27].

Для буття української нації виявлення залежності змін внутрішнього життя від цілепокладання має важливе практичне значення, адже, як зазначають деякі дослідники, в українській ментальності переважає чуттєво-емоційне начало, що є не останньою причиною того, що в реальному соціальному житті українського народу переважають моменти стихійності над раціональними. Не випадково політичне життя українського народу характеризується стихією бунтарства, невиправданою гарячковістю в тих ситуаціях, де потрібен холодний розсудок, та, навпаки, мінімумом активності там, де потрібне горіння і поривання духу. Іван Кузич-Березовський називає бунт “національною хворобою українців” і однією з причин їх недержавного існування. Стверджуючи, що історія України є “ланцюгом бунтів”, він розкриває їх руйнівну суть й у такий спосіб застерігає від їх ідеалізації: “Бунт лишає по собі зневіру, упадок духа нації, винищення одного покоління, яке той бунт підняло, і що гірше – ярмо і кайдани, пониження і моральне заламання на десятки літ” [Кузич-Березовський Іван. Жінка і держава. – Львів, 1994. – С. 248].

Можна додати до цього, що вже скоро як два десятиліття існування української незалежної держави засвідчують, що тут практично не працює такий механізм поступового і планомірного перетворення соціального життя на краще, як реформи. Народ, який звик в скрутні моменти своєї історії братися за “коси та вила”, щоб розправитися із своїми поневолювачами, погано розуміє сенс і значення реформування, як свідомо спрямованого процесу покращення і підвищення рівня організації суспільного життя. Коли якісь державні програми не працюють, слід шукати причини цього не лише в їх поганій теоретичній обґрунтованості та практичній організації, а також і в тому, що суспільна свідомість не готова до сприйняття новацій, не розуміє їх сенсу, а відтак сама потребує відповідних змін. Її пояснювати невисокий (точніше: недостатній для величних справ) рівень внутрішньої дисципліни українців лише їх схильністю до пияцтва, як це робить Кузич-Березовський, є занадто спрощеним підходом до проблеми. Тут не обійтись без того, щоб не звернути увагу на ті інституції та форми духовної діяльності, які насамперед і формують певні риси народного характеру, зокрема на релігію та церкву.

На взаємозалежність морально-вольових та чуттєво-емоційних аспектів внутрішнього життя українців звертав увагу В.Липинський. Якщо Дм.Чижевський в українському “емоціоналізмі” та сентименталізмі вбачав здебільшого позитивні сторони, то останній підкреслював його згубність для політичних змагань. Намагаючись знайти достатнє пояснення для того, щоб виявити справжні причини розбіжностей західноєвропейської та східноєвропейської культури, він знаходить їх у переважанні “в західній культурі елементів волевих над чуттєвими, а в східній – навпаки” [Липинський В.К. Релігія і церква в історії України. – К., 1993. – С.48]. Його непокоїть те, що українські політики схильні надто гостро реагувати на дріб’язкові речі, але при цьому не звертати увагу на речі важливі і що взагалі “увага наша” погано керована “віжками волі і розуму”.

Однак зауважимо, що констатація факту переваги емоційного начала над вольовим в українській ментальності зовсім не означає того, що українці мають пригнітити в собі емоції й розвивати волю у відриві від емоційного життя. Йдеться про інше, власне про те, що, як зазначає Є.Онацький, слід зберігати і “плекати здорову емоційність”, адже “емоційність – великий дар Божий, бо вона лежить в основі... кожної творчості, але в наших невмілих руках цей Божий дар перетворився в Божу кару” [Українська душа. – К., 1992. – С.38].

Отже, йдеться про те, що слід підвищувати культуру виховання та самовиховання вольових та чуттєвих сторін нашої психіки, а не йти по шляху приниження однієї за рахунок іншої. Для цього слід включати до понятійного апарату такі якісно означені опозиції як “добра воля – недобра (зла) воля”, які через гоніння на церкву та релігію почали поступово елімінуватися із вітчизняного людинознавчого наукового тезаурусу, а також “здорова емоційність – нездорова емоційність”. Більшість політиків, які шукали причини поразки УНР, вказували на брак волі українців до власної свободи. Однак варто було б при цьому проводити й якісне розрізнення різних станів волі. Слепа впертість теж може виглядати як прояв сильного характеру (потужної волі), проте вона може подеколи завдавати такої ж шкоди загальній справі, як і безволля. Слід хоча б в найбільш загальному плані визначати такі стани вольової діяльності, як ініціативність, рішучість, наполегливість, творча напруга, натхнення, уміння тривалий час терпіти незручності власного життя заради досягнення високої мети цілої спільноти тощо. тобто всього того, що викликається в душах людей не тимчасовими політично-ідеологічними гаслами, а тривалими вправами над проявами власної душі, а також тривалими роздумами над сенсом власного життя та життя інших людей, найважливіших аспектів буття Всесвіту. Відтак ми не повинні ігнорувати всього того багатства душевного життя, яке є притаманним для віруючих людей.

Тренувати свою волю, а вже за її допомогою – організовувати “потоки” власної свідомості неможливо без глибоко осмислення певних категорій, які виокремлює європейська релігійно-філософська традиція як категорії, що пов’язані з модусом майбутнього часу. Мабуть зовсім не випадково вже на зорі християнської ери великого значення надавалося розробці таких понять, як передбачення, прозріння, передчуття, провидіння. Зокрема Боецій присвячує цій проблемі значну частину своєї “Втіхи філософією”. Із його міркувань про свободу людської волі, здатності людини пізнавати світ і передбачати майбутні події виходить, що існує певний ідеальний розум, тобто розум божественний, особливою властивістю якого є проникливість, яку він називає інтелігенцією. Він зокрема відзначав, що “божественний розум, ніби позираючи зверху, сприймає не лише форму, але й судить про те, що за нею приховується, і робить це так, що водночас осягає і власну форму, яку ніхто інший осягнути не може. ...ніби одним розумовим поглядом

прозріває форму усіх речей, інакше кажучи, все провидить” [Боеций. «Утешение философией» и другие трактаты. – М., 1990. – С. 283].

Суть цієї властивості полягає в здатності “прозирати”, або інакше – “зазирати”, за форми матерії, бачити відразу усі можливості буття і, у такий спосіб, бачити наперед те, що має відбутися у майбутньому. Розум людський, у його порівнянні з розумом божественним, виявляє ту слабкість, що людина, будучи зануреною в світ земний (нижчий), ніби “чіпляється” за те, що лежить перед нею безпосередньо в модусі часу сучасного й нездатна тому бачити перспективу. Відтак, індивід, що має нерозвинений дух, оцінює матеріальні, подеколи малоцінні речі як надто вартісні для його буття, а духовне, навпаки, як таке, що немає жодної вартості. Згідно з міркуваннями Боеція в цій площині виходить, що тільки спираючись на авторитет Бога, як вищої мудрості і зразкової волі, людина здатна визначити справжні далекосяжні цілі, до яких вона мусить прагнути, активізуючи для цього свій розум і загартовуючи волю.

Висловлюючи думку про те, що знання про майбутнє людини не може виступати його причиною, середньовічний філософ пояснює: “Божественне знання передбачає усе грядуще і закликає до його здійснення” [Там само. – С. 290]. “Бог є наявність всього сущого, і Його передбачення стається не тому, що відбудеться в майбутньому, але впливає із його власної безпосередньої сутності” [Там само]. Довіра до вищого розуму, розуму божественного не лише активізує волю людини, але й робить її розбірливою щодо справжніх і несправжніх пророків, як посередників Бога. Приклад заклику до віруючих розбиратися в людях знаходимо в Євангелії: “Він же промовив: “Стережіться, щоб вас хто не звів. Бо багато придуть в Ім’я Моє, кажучи: “Це Я”, і “Час наблизився”. Та за ними не йдіть!” (Лк. 21:8).

Таким чином, розвинута духовно людина характеризується ознакою час від часу виходити із стану безпроглядного занурення у матеріальні проблеми буденного існування і поринати у вищі сфери буття силою свого розуму та багатством своїх почуттів.

Зважаючи на те, що зовнішнє культурне і політичне життя нації є своєрідною об’єктивациєю, – проекцією властивостей її душі, то з цього виходить, що трансформації української суспільної свідомості є справою актуальною і її слід ставити на наукову основу. Приклад впливу релігійної віри на свідомість людини показує, що істинна віра не лише гартує волю людини, концентрує її духовну енергію, надаючи їй моральної сили у боротьбі з життєвими труднощами, із недоліками власної душі, але й надає їй виразно аксіологічного спрямування. Людина з такою трансформованою свідомістю стає особистістю, що здатна жертвувати власними егоїстичними інтересами в ім’я інтересів своєї спільноти. Тож врахування релігійного досвіду віруючих людей є важливим підґрунтям для створення належного духовного потенціалу суспільства у справі розбудови української національно-демократичної держави.